

ƏSMƏR ABDUL VAHİD qızı YUSUBOVA

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir və xalqımızın da milli dilidir. Azərbaycan dili zəngin söz ehtiyatına malikdir. Biz bu dilin daşıyıcısı olaraq, özümüzü dərk etdiyimiz andan dilin lüğət tərkibini mənimsəməyə başlayır, məhz dil vasitəsilə həyat haqqında ilk təsəvvürləri alırıq. Eyni zamanda kiçik yaşlardan uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə rastlaşırıq. Analarımızdan, nənələrimizdən eşitdiyimiz laylalar, oxşamalar buna bariz nümunələrdir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşaqların zövqünə və ruhuna ithaf edilməlidir. Və ən əsası da tərbiyələndirici xarakterə malik olmalıdır. Tərbiyələndirici olması dedikdə nə başa düşülür? Bu nümunələr onlara həyatın düzgün istiqamətlərini göstərməlidir. Bütün neqativliklər, həyatın mənfi epizodları tənqid edilməlidir. Uşaq da bununla maariflənməli, özünə nəticələr çıxarmalıdır. Kiçik yaşlı uşaqlara həm vətənpərvərlik hissi aşılanmalı, həm təbiət gözəlliklərini sevməyi öyrətməli, həm ailə, dost sevgisi aşılacaq nümunələr verilməlidir. Həmçinin bu nümunələrlə tarixi şəxsiyyətlərimizlə də tanış olurlar. Əməyə hörmət və məhəbbət hissləri də uşaq ədəbiyyatının başlıca mövzularından biridir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində işlənmiş cümlələr uşaqların yaş səviyyəsinə görə aydın, anlaşılıq, sadə olur. Bu cümlələrin arasında tabeli mürəkkəb cümlələr də var. Burada mürəkkəb cümlələrin iki forması olan tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Bilirik ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə ya baş cümlə birinci gəlir, ya da budaq cümlə. Bu cümlələr bir-birinə bağlayıcısı və intonasiya vasitəsilə bağlanır. Məsələn,

Müəllim göstərir ki,
Nə düzdür, nə əyridir.
O bizə ləyaqətlə
Yaşamağı öyrədir. [1, s 20]

Bu şeirin ilk iki misrası tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qurulmuşdur. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Və biz bu cümlədə baş cümləyə sual verə bilərik. Müəllim göstərir (nəyi?). Cümləni sadələşdirə də bilərik: Müəllim nəyin düz, nəyin əyri olduğunu göstərir.

Bundan başqa ikinci sinif dərslində verilən digər bir nümunəyə diqqət yetirək.

Tülkü uzaqdan görüb bu haləti,
Bildirdi ki, yox heç birinin təqəti.
Gəldi, gördü ovu, etdi fərar,
Həsərat ilə baxdı dalınca onlar. [1, s 84]

Bu təmsildə də tabeli mürəkkəb cümlənin tamamlıq budaq cümlə növünə aid misra vardır. *“Bildirdi ki, yox heç birinin təqəti”*.

Bu cümlədə heç bir əvəzlilik-qəlibdən istifadə edilməmişdir. Amma biz o əvəzlilik-qəlibi təsəvvür edə bilərik. Əgər bu cümləni əvəzlilik-qəliblə işlətsəydik, cümlə bu şəkildə olacaqdı: Onu da bildirdi ki, yox heç birinin təqəti. Burada işlətdiyimiz *onu* sözü qəlib hesab olunur.

Daha bir tamamlıq budaq cümlə nümunəsinə baxaq. Bu nümunə üçüncü sinif dərslində verilmişdir.

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən. [2, s 128]

Bu vətən sevgisi ilə dolu bir bəndin ilk misrası da tamamlıq budaq cümləyə aid bir nümunədir. Bu cümlədə heç bir qəlibdən istifadə olunmadan yazılmış bir mürəkkəb cümlədir. Feili xəbərlə əlaqəyə girmişdir. Və vasitəsiz tamamlıqlı mürəkkəb cümlədir.

Mən bir uşaq, sən bir ana

Odur ki, bağlıyam sana,
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən.[2, s 128]

Bu şeir parçasında verilmiş mürəkkəb cümləmizdən biri ikinci misrada verilmişdir. *Odur ki, bağlıyam sana*. Bu misra xəbər budaq cümlə şəklində qurulmuş bir cümlədir. Cümlədə işlədilən əvəzlik-qəlib vasitəsilə biz görürük ki, bizim cümləmiz xəbər budaq cümlədir. *Odur* sözü əvəzlik-qəlibdir.

Qırat mənim iki gözüm,
Belə dərdə necə dözüüm?
Həmzə, sənə budur sözüm
Oğul, incitmə Qıratı! [3, s 56]

Bu şeir parçasının son iki misrası tabeli mürəkkəb cümlənin xəbər budaq cümlə növünə aiddir. Cümlələri bir-birinə bağlayan vasitə yalnız intonasiyadır. Heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmamışdır. Budaq cümlənin növünü taparkən cümlədə verilən əvəzlik-qəlibə diqqət yetiririk. Əvəzlik-qəlib cümləmizin xəbər budaq cümlə olduğunu təsdiq edir.

Elə bilirdi ki, sehr
Qələmin feilindədir.
Demirdi ki, bəs qələm
Gör kimin əlindədir? [2, s 33]

İlk iki misra tabeli mürəkkəb cümlə formasında qurulmuşdur. Baş cümlədə verilən *elə* əvəzlik-qəlib bizə göstərir ki, bu cümlə zərflilik budaq cümləsidir.

Sonrakı iki misrasını da müəllif tabeli mürəkkəb cümlə formasında qurmuşdur. O isə tamamlıq budaq cümlədir. *Nəyi demirdi? Qələmin kimin əlində olduğunu demirdi*.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

Payızı çox sevirəm,
Havalar gözəl olur.
Qızıl rəngli yarpaqlar
Tökülür xəzəl olur. [2, s 81]

Bu misraları bir-birinə bağlayan bağlayıcıdan istifadə olunmamışdır. Sadəcə intonasiyadan istifadə olunmuşdur. Amma biz o cümlələri bir-birinə bağlayan bağlayıcını təsəvvür edə bilirik. *Payızı çox sevirəm, çünki havalar gözəl olur*. Təsəvvür etməsək belə bu cümləyə sual verək. *Payızı çox sevirəm (niyə?, nə üçün?, nə səbəbə?) havalar gözəl olduğu üçün*.

Başqa bir yol ilə də budaq cümlənin növünü tapa bilərik. Cümləni sadələşdirdiyimiz zaman *dıq+mənsubiyyət* şəkilçisi varsa, bu zaman səbəb budaq cümlə olmuş olur. *Havalar gözəl olduğu üçün payızı sevirəm*.

Mən yenə də "hə" deməyə hazırlaşdım ki, birdən anamın sözləri yadıma düşdü. [2, s 24]. Bu cümlə zaman budaq cümləsidir.

Dərsliklərdəki nümunələrdə qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr də vardır. Bu tip cümlələrdə tərəflərdən ya biri, ya da hər ikisi mürəkkəb quruluşlu olur. Mürəkkəb quruluşlu olan cümlə ya tabeli, ya da tabesiz mürəkkəb cümlələrdən təşkil oluna bilər. Gəlin üçüncü sinif dərsliyində verilən Cəlil Məmmədquluzadənin eyniadlı əsəri əsasında yazılmış "İki alma" mətninə baxaq. Orada belə bir cümlə vardır.

Oğlumu vaqonların birinə qaldırdım və özüm də mindim ki, gedək evimizə. [2, s 26]

Bu cümlə qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. Ümumilikdə bu cümlə məqsəd budaq cümlədir. Baş cümləmiz isə tabesiz mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunmuşdur. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Tabesiz mürəkkəb cümlələri isə bir-birinə bağlayan və bağlayıcısıdır.

Kim deyir ki, çəpgözəm,

Inanmayın bu sözə...
Kök yeyirəm, kökəlim,
Kök yeyirəm, yekəlim [3, s 184]

Bu bəndin ilk misrası tamamlıq budaq cümləyə, son iki misrası isə məqsəd budaq cümləyə aid nümunələrdir. Məqsəd budaq cümləyə aid verilən nümunədə heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmamışdır. Sırf intonasiya ilə bir-birinə bağlanmışdır. *Kök yeyirəm* baş cümlə, *kökəlim* isə budaq cümlədir. Eyni qayda ilə dördüncü misra da elədir. *Kök yeyirəm* baş cümlə, *yekəlim* budaq cümlədir. Biz bu cümlələrdə *ki* bağlayıcısını təsəvvür edə bilirik. Həm bu səbəbdən, həm də sualın *kök yeyirəm* hissəsindən yaranması nəticəsində hansı cümlənin baş, hansı cümlənin budaq olduğunu ayırd edə bilirik. *Kök yeyirəm* (niyə?, nə məqsədlə?) *yekəlmək üçün*. Burada işlətdiyimiz *-maq²* məsdər şəkilçisi də cümləmizin məqsəd budaq cümlə olduğunu sübut etmiş oldu.

Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirində belə bir bənd var.

Mən bir uşaq, sən bir ana
Odur ki, bağliyam sana,
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən.[2, s 128]

Hey uçsam da, yuvam sənsən. Bu misrada baş və budaq cümlələr bir-birinə *-sa²* şəkilçisi və *da²* ədatı ilə bağlanmışdır. Eyni zamanda intonasiyadan da istifadə olunmuşdur. Burada hər iki sadə cümlələr məzmunca bir-birinə qarşılaşdırılıb. Qarşılaşdırma budaq cümləsi yaranmışdır. Aşağıdakı cümlə də eyni qaydadadır.

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.[2, s 47]

Daha çox rast gəlinən cümlə növlərindən biri də şərt budaq cümlələridir.

Kim toxunsa, döyərəm.
Nə vaxt kefim istəsə,
Yarısını saxlaram,
Yarısını yeyərəm. [3,s 191]

Birinci cümlə *Kim toxunsa, döyərəm* cümləsidir. Bu cümlədə *-sa²* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Eyni qayda ikinci cümləyə də aiddir. Və hər iki cümlənin də xəbəri təsdiq feillərlə işlənmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili 2-ci sinif, dərslik, “Altun kitab”, Bakı: 2018
2. Azərbaycan dili 3-ci sinif, dərslik, “Altun kitab”, Bakı: 2018
3. Azərbaycan dili 4-ci sinif, dərslik, “Altun kitab”, Bakı: 2018
4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Şərq- Qərb”, Bakı: 2007
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “ Adiloğlu”, Bakı: 2017

XÜLASƏ

Bu məqalədə tabeli mürəkkəb cümlələrin uşaq ədəbiyyatında hansı formada işlənməsi ilə bağlı məsələlər tədqiq olunmuşdur. Və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, araşdırdığımız uşaq ədəbiyyatında ən çox istifadə olunan budaq cümlələr tamamlıq, səbəb, məqsəd, şərt, qarşılaşdırma, xəbər budaq cümlələridir. Və bu araşdırmamız da ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan sinif dərslikləri üzərində aparılmışdır. Əsasən, ibtidai təhsilin ikinci, üçüncü və dördüncü sinif Azərbaycan dili dərslikləri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Bu dərsliklərlə yanaşı digər dilçi alimlərimizin də ədəbiyyatlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: sintaksis, tabeli mürəkkəb cümlə, baş cümlə, budaq cümlə, bağlayıcı vasitələr, uşaq ədəbiyyatı